

Mė(lynas)nulis ir dangaus kiaulių paslaptis

„Žaidimas žodžiais“ lietuvių tradicijoje

Dainius RAZAUSKAS

VALENTAS, Skirmantas. *Mė(lynojo)nulio lingvistika*
(Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poezijoje).
Vilnius: Baltos lankos, 2007.

Pernai pasirodė įdomi ir vertinga knyga. Jos autorius, Šiaulių universiteto dėstytojas, mokslų daktaras – aukščiausios kvalifikacijos filologas, išdrįšęs tiesiai pažvelgti į tokius kalbos reiškinius, kuriuos šiaip jau lietuvių kalbininkai liuob arba apeiti, arba nekantariai iš aukšto apšaukti „liaudies etimologija“. Tie kalbos reiškiniai lyg ir kėlę pavojų kalbos mokslų, ar veikia kalbos mokslininkų, rimtumui. Tad gal kaip tik aukšta filologo kvalifikacija Skirmantą Valentą apdraudė nuo šios nebrandžios baimės bei įgaliavo į juos visu rimtumu atsigręžti.

Kalbos reiškiniai, apie kuriuos kalbu, prikišamai pabrėžti pačiu knygos pavadinimu, kurio pirmajame dėmeny galima atpažinti neatskiriama persipynusius iškart keturis žodžius: *mėlynojo nulio*; *mėnulio* ir dargi *lynojo*. Tūlas nesuklystų pavadinęs šį kalbos reiškinį žaidimu žodžiais, jei tik žaidimą suprasime deramai giliai – kaip vieną iš kertinių žmogaus būties, mąstymo bei elgesio kategorijų, smelkte smelkiančių visą jo veiklą. Kadangi tai žaidimas žodžiais, tai suprantama, kad pirmiausia jis būdingas žodinei žmogaus veiklai. Pastaraisiais laikais toji žmogaus žodinės veiklos sritis, kur toks žaidimas įteisintas ir pateisinamas, vadinama poezija. Šia prasme toks žaidimas žodžiais ir yra ne kas kita, kaip poezija, tik nebe sakinio ar posakio, bet žodžio lygmeny, taigi savotiška „mikropoezija“. Todėl išties paranku jį nagrinėti pirmiausia būtent poezijoje. Taip knygos autorius ir daro: jis tyrinėja šį reiškinį remdamasis Vlado Braziūno bei Sigito Gedos – dviejų iškilių lietuvių poetų, akivaizdžiai sąmoningai juo užsiimančių, – poezija.

Ir pats knygos pavadinimas, beje, remiasi abiejų poetų tarpusavio žaidimu:

Vladas Braziūnas pasiremia Sigito Gedos eilėraščio „Etimologinė pauzė“ pabaiga (išskirta cituojant – S.V.):
...–te–ka–tekis– tek–mė–mėnuo–
mėlynas tavo mėnulis – ugnį –

Braziūnas pasakyme *mėlynas nulis ant kabančio liepto*, cituodamas Gedą, suskaido žodį *mė-nulis* (paties žodžio, kaip minėta, tekste nėra) taip, kad jį atrasti tegali tikrai atidus skaitytojas – tokio žodžio reikalauja kontekstas. (p. 197)

Beje, „svarbaus, kartais netgi kertinio, žodžio nebuvimas tekste taip pat yra būdas tą žodį aktualizuoti“, – pažymi S. Valentas (p. 249). Ir tai ne Vlado Braziūno prasimanytas būdas, bet visų archajinių indoeuropiečių (ir gal ne tik jų) tradicijų taikyta poetinė priemonė, taikyta ypač kuriant šventų giesmių tekstus, kuriuose pagrindinio dievo, į kurį ta giesme kreipiamasi, vardas dažnai nė neminimas, bet išskaidomas ir išsklaidomas, „išbarstomas“ skiemėmis ar atskirais garsais po visą tekstą taip, kad tik įgudusi – ir juolab paties dievo – ausis tegali jį išgirsti ir atpažinti. Taip sukuriama ir įprastoje kalboje paslepiama „slaptoji“ arba „dievų kalba“. Apie tai per XX a., pradėdant vedų tradicijoje šį reiškinį pir-

mąsyk aptikusiu F. de Saussure'u, prirašyta daug. Tad Vladas Braziūnas šia prasme tik tęsia itin archajišką poetinę tradiciją, senovėje, reikia manyti, gyvavusią ir Lietuvoje. Iš šitos archajinės poetinės žodžių skaidymo ir jų dalių sudėjimo į kitus žodžius (analizės ir sintezės) tradicijos, beje, ilgainiui išsirutuliojo ir tai, ką šiandien vadiname gramatika, ir kalbotyra kaip tokia. „Daugelyje mums žinomų kultūrų, netgi tų, kurios nebuvo kokios nors dominuojančios kultūros tęsėjos, nurodomas dviejų kalbų – dievų kalbos ir žmonių kalbos – buvimas. Taigi bilingvizmas, matyt, visada suvoktas kaip savaime suprantamas reiškinys. Kadangi poetinis tekstas – ne vien meninis, bet ir gramatiką modeliuojantis tekstas, galima kelti idėją, kad greta įprastinės kalbos poezijoje egzistuoja kita kalba, kurioje veikia visai kitokie bendrieji dėsniai“ (p. 191).

O jeigu taip, tai greta įprastinės kalbotyros, tarkim, įprastinės etimologijos tampa įmanoma *poetinė etimologija*. Šį terminą sugalvojo žymus XX a. kalbininkas Romanas Jakobsonas. „Etimologijos tikslai, pasak Jakobsono, esantys du: pirmasis tikslas – atnaujinti, atgaivinti nublukusias žodžių reikšmes, o antrasis – poetinė etimologija, sudaranti liaudies etimologijos paralelę. Poetinė etimologija pirmiausia

lemia semantinė žodžio deformacija ir jos paralelė – fonetinė žodžio deformacija, suskaidanti žodžius: taip atsiranda ritminis žodžių perskaidymas, vieno žodžio įterpimas į kitą“ (p. 103–104). Kitaip sakant, poetiniame tekste „žodžių ar formų gretinimas, kuriam neprieštarauja kalbotyros mokslas, gali būti papildomas gretinimais, nesuderinamais su kalbotyra, tačiau neretai tokie gretinimai semantiniu požiūriu labai įtikinami“ (p. 108). Nes „poeto įkvėpimas, be abejo, priklauso dieviškai sferai“, jis „nepažįsta klaidingumo / teisingumo dimensijos: niekam neateina į galvą svarstyti, ar tai, ką pasakė poetas, yra tiesa. Mokslinio sakymo tikslas ir prasmė yra aiškinimas, kurį galima skaidyti į mažesnius vienetus ir verifikuoti. Tuo tarpu poetinis sakymas yra *supratimas*, vientisas, neskaidomas ir neverifikuojamas, juo galima tik tikėti arba netikėti“ (p. 257). Todėl „poezijoje, matyt, dera kalbėti ne tiek apie *mokslinę* ar *nemokslinę* etimologiją, kiek apie etimologinio mąstymo principą, kurį dar 1921 m. yra pabrėžęs Romanas Jakobsonas“ (p. 260).

Viena iš poetinės etimologijos priemonių kaip tik yra žodžio perintegracija – jį sudarančių morfemų ribų pasikeitimas. Pavyzdys iš istorijos: „Imkime pavadinimo *Dominicani* ‘Dominikonų ordino nariai’ aiškinimą. Šiuolaikinės kalbotyros požiūriu, tai labai skaidrus darinys. Iš lotynų kalbos žodžio *Dominus* ‘Viešpats’ su priesaga *-ic-* padarytas tikrinis vardas *Dominicus*, o iš pastarojo su priesaga *-an-* ir padarytas *Dominicani*. Tačiau vėliau šiame žodyje pradėta ižiūrėti posakį *Domini canes* ‘Viešpaties šunys’, darybines priesagas interpretuojant kaip savarankišką žodį *canes*. Tokį neturintį nieko bendra su tikrove aiškinimą papildė nuoroda, kad Ordinas nuosekliai kovoja su eretikais“ (p. 89–90). Iškalbingiausias tokios perintegracijos pavyzdys iš Sigitos Gedos poezijos: *...pasaulį valdo Per, per didis Kūnas, / ne viešintis čia Pats, o Pėrkūnis, Per-kūnas...* (p. 84, 131). Tiesa, čia net du perintegracijos pavyzdžiai: *viešpats* kaip *pats viešintis* ir, žinoma, *Perkūnas* kaip *per(nelyg) kūnas* („Tokioje etimologijoje *per* rodo normą viršijančią ypatybę, o žodžio šaknimi laikoma *kūn-*“, p. 131) ar netgi tas, kuris *per(si)kūnijęs*. Pastaroji perintegracija iškalbinga ir dėl to, kad ar ne kiekvienam, šį mūsų griaustinio dievo vardą bent kartą gyvenime girdėjusiam, ji savaime kada nors bus atėjusi į galvą (o tai rodo poetinės etimologijos kaip mąstymo principo *objektyvumą*), ir dėl to, kad ji susijusi su mūsų senąja dvasine tradicija. Visai tad galimas daiktas, kad šiuolaikinis poetas, neva tik „žaisdamas žodžiais“, iš tikrųjų nejučia rekonstruoja autentišką mūsų prarastosios žodinės mitopoetinės tradicijos fragmentą ir – gal dar svarbiau – atgaivina vieną iš kertinių jos poetikos principų.

Žodžių semantinio perinterpretavimo, fonetiškai jų neskaidant, pavyzdžiu galima vėlgi imti Skirmanto Valento ta dingstimi pateikiamą (p. 182) S. Gedos posmelį:

*Penki suvalkai eina parsiduoti,
Išlaisvint kūną, sielą gi išduoti,
Žydėti iškilmingai, sau rusėti.*

Čia, „kaip ir daugeliu atvejų Gedos kūryboje, ne tik įmanomas, bet ir būtinas ‘dvejopas’ perskaitymas: *žydėti* reiškia ir ‘būti su žiedais’, ir ‘tapti žydu’, o į *rusėti* galima žiūrėti kaip į prasmes ‘rusenti’ arba ‘tapti rusu’“ (p. 183).

Iš savo bei artimiausių žmonių rato tiesioginės patirties galiu pasakyti, jog šitoks santykis su kalba iš tikrųjų toli peržengia poezijos siaurąją prasmę ribas. O turint omeny gausius „liaudies etimologijos“ pavyzdžius tautosakoje, gal niekada nė nebuvo į tas ribas išpraustas. Mes (ar bent kai kurie iš mūsų) iš tikrųjų nuolat šitaip elgiamės su kalba šnekėdami ir mąstydami. Daugiau ar mažiau vykusių „žaidimo žodžiais“ pavyzdžių galima aptikti laikraščių antraštėse bei reklamos skelbimuose. Ateina į galvą ir kitados mirgėję prieš akis UABų pavadinimai *STATUS* ir *PRAVALAS*: pirmasis – tai lotynų kalbos daiktavardis *status* „stovis, padėtis, pozicija, būklė“ bei „pasiturėjimas, gerovė“, kuriame „slaptąją kalbą“ užkoduotas seksualinių atprasmių turintis lietuvių kalbos būdvardis *status*; o antrasis, matyt, turėtų būti lietuviškas žodis *prāvalas*, pasidarytas iš veiksmažodžio *pra(si)valyti*, nors labai neapdairiai juo juokaujama su barbarizmu *pravālas*, skoliniu iš rusų kalbos *провал* „sugriuvimas, prasmegimas, įgriuva“ ir perkeltine prasme „susikirtimas, nesėkmė, žlugimas“. Niekuomet nesirinkčiau tokio pavadinimo! Nes vardas kažkaip vis dėlto veikia, daro įtaką, lemia... Apie tai „padorioje kompanijoje“ rimtai kalbėti nevalia, bet gyvenime, kai tai paliečia asmeniškai, kiekvienas tai savaip jaučia. O archajinėse tradicijose, turbūt visose be išimties, tuo buvo atvirai tikima ir būtent į tai atsižvelgiama, poetinėmis priemonėmis suskaidant dievo vardą bei paslepiant jį kituose, neva neutraliuose jam skirtos giesmės žodžiuose. Šia prasme verslininkai, pasirinkdami savo UABams minėtus pavadinimus, nors ir nevykusiai, nejučia rėmėsi tuo pačiu principu, kaip ir senovės šventųjų giesmių dievams kūrėjai.

Taigi panašų santykį su kalba aptinkame ne tik poezijoje siaurąją prasmę, bet ir visai nepoetiniuose iš pirmo žvilgsnio tekstuose, netgi moksliniuose. Skirmanto Valento žodžiais, „schema, pagal kurią aprašomos poeto pažiūros, tinka ir tekstui, turinčiam ne poetinę, o kitokią pagrindinę funkciją, aprašyti“ (p. 15–16). Todėl „mokslinis mąstymas gali ir turi būti papildytas poetiniu pažinimu“ (p. 103). Būtent pažinimu, nes šia prasme „poezija yra ne tik žodžio menas, bet ir tyrinėjimo priemonė, kurią naudojant plečiami baltistikos barai“ (p. 238). Kitaip sakant, „mokslinis mąstymas gali ir turi būti papildytas meniniu mąstymu; taip galima įsivaizduoti ne tik mokslinės, bet ir poetinės (gal ir apskritai meninės) kalbotyros (lituanistikos, baltistikos, indoeuropeistikos ir t.t.) atsiradimą. Poetinė reiškinių traktuotė nėra mokslinio mąstymo priedas – į savo akiratį meninis mąstymas įtraukia ir tas baltistikos (ar mokslo apskritai) sritis, kurių mokslas dėl vienokių ar kitokių priežasčių, pvz., nepakankamo duomenų kiekio, dar nepajėgus tyrinėti“ (263).

Tokią už mokslo ribų esančią sritį, beje, savaip plėtoja ir gerai žinomi mūsų etnokultūroje A. Patackas su A. Žarskumi, formuluodami „priebalsių inversijos“ lietuvių kalboje principą ir kartais labai įdomiai interpretuodami kai kuriuos konkrečius jo pavyzdžius (kaip antai *diev*-as: *veidas*; *gim*-ti : *mig*-ti; *mir*-ti : *rim*-ti ir kt.). Apie A. Patacko ir A. Žarskaus reiškinių mūsų kultūroje senųjų mitopoetinių tradicijų kontekste jau yra tekę rašyti.¹ Skirmanto Valento knyga ir jiems galėtų būti įdomi bei naudinga. Tarp kita ko, tai jau antra autoriaus knyga po ne mažiau įdomios tematika artimos pirmosios (VALENTAS, S. *Lingvistinis pasaulis poezijoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997).

Vienu atžvilgiu A. Patacko su A. Žarskumi darbai išlieka aktualūs. Būtent tuo, kad juose galima išvelgti bandymą S. Valento aukščiausiu filologiniu lygiu nagrinėjamą kalbos reiškinių aptikti ne autorinėje poezijoje, bet pačioje lietuvių kalboje. Nors metodologiškai jiedu, mano manymu, giliai klysta (klysta pačiu užsispyrimu ne tyrinėti, įsivainant bei pasitelkiant visų tam tinkamų mokslų priemones, o tik užsiskaudinus tvirtinti kritikos neatlaikančias savo „idėjas fix“), vis dėlto pati prielaida lietuvių kalboje galint būti išlikusių „dievų kalbos“ inkluzų man atrodo teisinga ir labai perspektyvi. O jiems ieškoti Skirmanto Valento darbai yra nepamainoma parama.

Tiesą sakant, senosios lietuvių žodinės tradicijos (jos palikimo) išvis negalima bent kiek rimtai tyrinėti, neatsižvelgiant į Skirmanto Valento nagrinėjamą kalbos reiškinių. Todėl jo knygos lietuvių tautosakos bei mitologijos tyrinėtojams ne tik būtų didžiai pravarčios, bet turėtų būti gal net privalomos.

Pabaigai – dvi smulkmenos, už kurių skaitant užkliuvo akis. Pirmoji – tai I. Macijauskaitės citata apie mirties kaip grįžimo Namu sampratą krikščioniškoje lietuvių liaudies tradicijoje: „Mirties metafora atskleidžia mirtį kaip svarbiausią egzistencijos tikslą. Po ilgos kelionės tai reiškia susitikimą su Dievu, kuris laiduoja amžiną gyvenimą, šviesą, ramybę, poilsį. Dėl to Dievui atsiduodama besąlygiškai – taip, kaip tautosakoje buvo atsiduodama gamtai. Taigi čia mirtis – priklausymas Dievui ir nuo Dievo. Tai nėra primesta, anaipol – tai savanoriškas atsidavimas, aukojimasis: *pagonišką auką gamtai* pakeičia krikščioniškoji auka Dievui“ (p. 148; kursyvas mano – D.R.). Per XX a. antropologų jau 1000 kartų įvairiais atžvilgiais įrodyta, kad *niekas niekur niekada negarbino gamtos*, o ir lietuvių tautosakoje jokio „atsidavimo gamtai“ man neteko užtikti. Todėl cituojant šį kryžiaus karų laikus siekiantį ideologinį kludiesį, verta padaryti bent kokią pastabą, ypač lietuviškame religijotyros (ne)išmanymo kontekste. Nebent autorius, būdamas aukščiausios kvalifika-

¹ RAZAUSKAS, D. „Etnosofai“ A. Patackas ir A. Žarskus. Iš: *Liaudies kultūra*, 2006, Nr. 2, p. 45–47; RAZAUSKAS, D. *Lingvistinė beprotėybė ir šventoji kalba*. Iš: *Liaudies kultūra*, 1997, Nr. 1, p. 10–18.

cijos filologas, su neišmanymu išvis neketina skaitytis, palikdamas jį skaitytojo sąžinei.

Antrasis akį užkliudęs dalykas – tai V. Braziūno eilėraštis su Skirmanto komentaru:

Latvių–lietuvių ryšiai gali plėtotis ir per specifinę žodžių darybą. Eilėraštyje „Karvelių paštas“ aptinkamas šokiruojantis „dangiškosios kiaulės“ (latviškai *debess* „dangus“, *cūka* „kiaulė“) įvaizdis:

*mežaparke balta debesscūka
(nuneš gudo šaliai paršiuką)
išrietusi kaklų mums moko
gulbių ar latvių kalbos*

Pabandykime iššifruoti šį posmą: *Mežaparkas* – vienas iš Rygos rajonų, o *debesscūka* – „dangiškoji kiaulė“ (žinoma, čia galimà asociacija su gulbėmis) greičiausiai yra nuoroda į Antiką, į Aristofaną. Jo komedijoje „Paukščiai“ pasakojama apie miestą, paukščių pastatytą ore, kurio pavadinimas lietuviškai skambėtų „Debeskukūtė“.

Žinoma, Skirmantas niekaip negalėjo žinoti apie vieną, regis, 1987 m. vasaros vakarą Rygoje, kai centriniam Rygos parke prie pat tvenkinio ant suoliuko sėdėjo Vladas Braziūnas, latvių poetė Inese Zandere ir aš (gal ir dar kas buvo, nepamenu) ir gėrėme vyną. Aš, kaip paprastai, pliurpiau visokius niekus, dažniausiai paremtus „žodžių žaismu“, ir užėjo ant seilės kažkas apie gulbes tvenkinį, priplaukusias prie mūsų ir kantriai tykojusias pašaro, bet pamiršau, kaip latviškai „gulbė“ (dabar pasakysiu: *gulbis*). Mes su Vladu (ir kai kuriais kitais anuomet jaunaisiais lietuvių rašytojais) tuomet ten buvome mokytis latvių kalbos (beje, amžinatilį Vaidoto Daunio suorganizuotose latvių kalbos kursuose), todėl visokių naujų latviškų žodžių vartojimas kur reikia ir kur nereikia buvo mano nuolatinis užsiėmimas. Tąsyk man kažkaip ir išsprūdo *debesscūka* (gal kad ji tik vartosi po kūdrą ir laukia pašerama?). Dideliam mano malonumui naujadaras pašnekovams tiko, ir paskui ateinant pasėdėti prie tvenkinio jau nebenuėjo nuo lūpų. O Aristofano, kad ir kaip gėda prisipažinti, aš iki šiol nesu skaitęs, juoba originalo kalba. Tiesa, už Vladą Braziūną neatsakau. Jo filologinė kvalifikacija irgi neprasta.

PUBLICATIONS

Play on words in Lithuanian traditions

Dainius Razauskas reviews Skirmantas Valentas' book with intranlatable title *Mė(lynojo)nulio lingvistika (Vlodo Braziūno ir Sigito Gedos poezijoje)*; something about as “The Linguistics of Bluem(O)on in the poetry of Vladas Braziūnas and Sigitas Geda” (Vilnius: Baltos lankos, 2007). The book presents the theory and practice of “play on words” (poetic etymology etc.) beginning with the ancient poetic traditions up to the contemporary Lithuanian poetry.